TEKNIKHISTORISKA NOTISER



Minnestavla över Christopher Polhem i Maria Magdalena kyrkas kor, uppsatt och skänkt till församlingen av Svenska Teknologföreningens jubileumskommitté 1911, 250 år efter Polhems födelse. Marmorplattor och andra delar hade då övertagits från 1879 års Polhemskommitté, som för insamlade medel färdigställt ett marmormonument till ersättning för en provisorisk anordning, men i slutomgången låtit sin plan vila. Porträttmedaljongen utfördes 1911 av Adolf Lindberg. Förebild för Polhemstavlan är Jean Eric Rehns minnesmärke på motsatta korväggen över numismatikern Carl Reinhold Berch. Jämför korbilden sid. 134—135. Foto Tekniska Museet.

Författaren till denna uppsats tillhörde 1918—1964 Dagens Nyheters redaktion och förestod därefter i sex år Sveriges Pressarkiv.

SVEN JANSSON

Polhemsmonument med förhistoria

I Maria Magdalena kyrkas kor hänger mitt emot varandra två till form, mått och material exakt lika minnestavlor. Den ena är ett äkta verk av sin tid efter ritning av Jean Eric Rehn och uppsatt till erinran om numismatikern och kanslirådet Carl Reinhold Berch, död 1777. Den andra tavlan bär Christopher Polhems namn med årtalen 1661—1751 och är signerad Svenska Teknologföreningen 1911. Etthundrasextio år efter sin tid, kan man nu tycka, men på sitt sätt också den ett äkta verk av sin tid. För bara sextio år sedan ansågs det vackert och hedersamt att Teknologföreningen ville fira Polhems 250:e födelsedag genom att fullfölja en monumentplan från 1879, vilken innebar trogen kopiering av ett redan då hundraårigt konstverk. De invecklade turerna får sin förklaring i det följande. Pendangidén är i alla händelser ett skolexempel på hur snabbt smak och tänkesätt förändras. Tavlans tillkomsthistoria, som varken i sitt äldre eller sitt senare skede saknar poänger, ger också anknytning till ett par teknik- och lärdomshistoriska problem: cementens genombrott i Sverige och en bortskymd förelöpare till Ingeniörsvetenskapsakademien, nämligen Ingeniörsföreningen i Stockholm från förra seklets senare hälft.

Återuppstånden minnesvård

Måtten på den enligt förebilden strängt gustavianska vården är höjd 200 och bredd 170 centimeter. Om den haft någon föregångare i kyrkan är ovisst. År 1759, åtta år efter Polhems gravsättning under korgolvet, härjades kyrkan av en förödande brand. Ett eventuellt samtida minnesmärke har tillsammans med övrig inredning utplånats av elden.

Inför Polhemsminnets firande 1911, som redan 1908 föreslogs i Teknisk Tidskrift av professorn i mekanisk teknologi vid Tekniska högskolan Gustaf Sellergren och senare anslöts till Teknologföreningens eget 50-årsjubileum, nämnde Teknisk Tidskrifts t f huvudredaktör Nils Cronstedt i numret för den 1 juli 1911 att föreningens då tillämnade minnesmärke i Maria kyrka gick tillbaka på en skrinlagd plan av "1879 års Polhemskommitté" (ej närmare presenterad) och (indirekt utsagt i texten) egentligen endast gällde en slutgiltig uppsättning i kyrkan av färdigt marmormaterial m. m., som legat i förvar under trettio år.

I en fotnot till artikeln gav redaktören ett löfte: "Tidskriften hoppas vid tillfälle få återkomma till Polhemstavlans öden, som är rätt så intressanta."

Men tillfället tycks inte ha erbjudit sig. Kanske på grund av utrymmesbrist i spalterna så länge saken ännu var aktuell och brist på intresse så fort jubileet var överståndet. Tänkbart är också att en hos jubileumsledningens talesmän märkbar fallenhet för frisering och kringgående fraser kan ha förmått Cronstedt att avstå från en klarläggande utredning av ämnet. Tanken bakom en sådan eventualitet kunde ha varit: hellre låta Teknologföreningen ta på sig så mycket som möjligt av dagens ära än att mitt i jubileumsglansen gräva upp företrädares grusade planer.

Förening med akademiskt program

Hur som helst är det synd att Cronstedt lät löftet slockna och därmed indirekt bidrog till ett litet stycke anpassad historieskrivning. Han ägde de bästa förutsättningar att ge en sann och upplysande — och inte poänglös — skildring av den gamla Polhemskommitténs upprinnelse, verksamhet, nedgång och fall. Hans farbror Rudolf hade tillhört Polhemskommittén — han var chef för Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen, generaldirektör i Järnvägsstyrelsen, preses i Vetenskapsakademien och ordförande i Tekniska högskolans styrelse. Rudolf Cronstedts Polhemsintresse — liksom brorsonens — låg i släkten. Han var sonsons son till arkitekten Carl Cronstedt, som fick sin utbildning till mekaniker hos Polhem och längre fram återuppförde Maria kyrka efter branden 1759. Alltså två fasta anknytningspunkter i sammanhanget. Han hade varit medgrundare av Ingeniörsföreningen i Stockholm — en sammanslutning med ändamål och arbetsformer som låg den femtiofyra år yngre Ingeniörsvetenskapsakademiens mycket nära — varit föreningens ordförande alltifrån början och fram till dess sammanslagning 1891 med Teknologföreningen. Till en av Ingeniörsföreningen 1876 beslutad allmän och periodiskt återkommande tävling mellan författare till avhandlingar i teknisk-vetenskapliga ämnen skänkte Rudolf Cronstedt 2 000 kronor som grundplåt till en Polhemsfond för bekostande av föreningens tävlingspris, Polhemsmedaljen i guld — fond och medalj följde med in i Teknologföreningen 1891 och upptogs där som egna barn. Det är uppenbart att Polhemskommitténs syfte, att resa en minnesvård på gravplatsen, måste ha väckt Rudolf Cronstedts varma gillande och att han noga följt sakens gång.

Att döma av löftet i Teknisk Tidskrift har brorsonen utan tvivel fått goda informationer av farbrodern, som levde till 1903, då Nils Cronstedt varit järnvägsingenjör i drygt tio år. Nära kontakter hade han säkert också haft med Polhemskommitténs sekreterare och "verkställande ledamot", professor Werner Cronquist, som hörde till Teknologföreningens förgrundsgestalter, ingick i den stora jubileumskommittén och tillhörde ett av dess båda utskott (dock märkligt nog inte det som hade Polhemsepitafiet på sin lott och där Nils Cronstedt satt med). Werner Cronquist fick inte uppleva jubileumsfesten den 18 november 1911 och minnesvårdens avtäckning följande dag. Han avled den 22 november 1910.

Marouf och hans karavan

Att rekonstruera vad Nils Cronstedt lämnade osagt stöter på svårigheter. Tillgängligt källmaterial är ofullständigt och på väsentliga punkter oklart, ibland

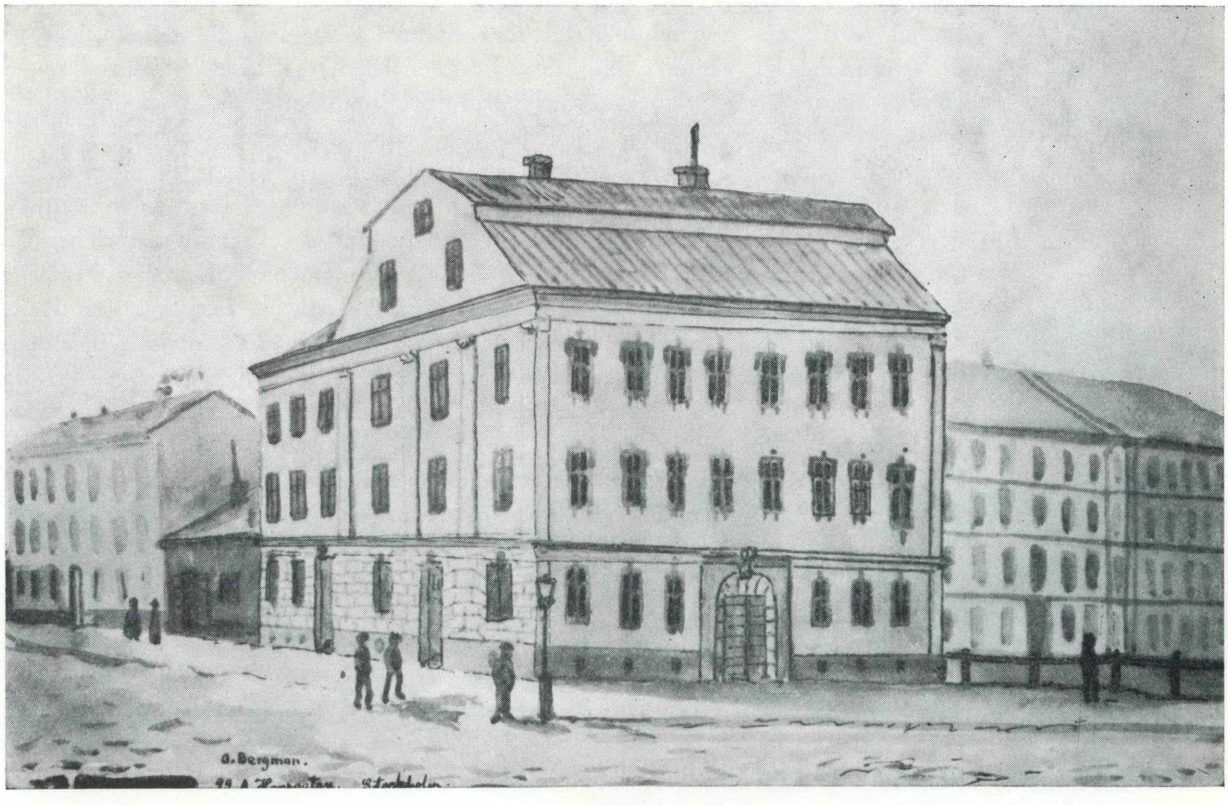
Daurerska/Polhemska huset i hörnet av nuvarande Bellmansgatan och Hornsgatan (nr 29 A uppe på den ursprungliga puckeln, rivet 1901 vid gatans sänkning). Polhem bodde 1744 i huset och köpte det två år senare av arvingarna till änkefru Catharina Daurer, som avlidit den 13 november 1743. Från denna Söderbostad ledde Polhem det nya stora Slussbygget fram till sin död den 30 augusti 1751. Fru Daurer var mormor till sekreterare Johan Arendt Bellman, som hyrde lägenhet i huset från sitt giftermål 1738 med kyrkoherdedottern Catharina Hermonia, och där föddes Carl Michaël den 4 februari 1740. Fyra år senare flyttade familjen till det s k. Lilla Daurerska huset längre in i kvarteret vid Bellmansgatan. Efter akvarell av G Bergman i Stockholms Stadsmuseums arkiv.

uppenbart missvisande. Men det bekräftar Cronstedts mening att "Polhemstavlans öden är rätt så intressanta". Innan pusselläggningen får avlösa inledningsreflexionerna vill man gärna förutskicka att det intressanta sträcker sig en bit utanför den egentliga tavelhistoriens räjong. Med sina växlande turer mellan Polhemskommittén och församlingsstyrelsens organ verkar den snarast lätt kuriös; där saknas inte beröringspunkter med Tusen och en natt-sagan om Marouf och hans karavan, som till sist ändå dök upp. Det vidare intresse som göms i tavelsagan berör teknikhistoriska förhållanden, främst beträffande cement i genombrottstiden, och uppslag (kanske) till en lärdomshistorisk studie av den nyssnämnda Ingeniörsföreningen, som också kunde vara värd ett äreminne.

Men mera därom längre fram. Nu till "tavlans öden" i det flackande ljuset från protokoll, korrespondens, tidningsreferat och tekniska skrifters rapporter. Allra först dock några ord om Söderbon Christopher Polhem, föremålet för all uppståndelse.

Polhem på Söder

Vid mitten av 1730-talet flyttade Polhem från Stjernsunds bruk, strax norr om Hedemora, till sin måg överjägmästare Carl Gripenstierna på Ekerögodset Kersö. Där bodde han i tio år, tills den länge påtänkta ombyggnaden av Stockholms sluss 1744 äntligen blev beslutad. Polhem hade konsulterats i saken redan 1712



och åtog sig nu ledningen av arbetet, fast han snart skulle fylla 83 år. Efter en kort tid hos en dotter, som bodde i Klara, yppade sig ett tillfälle för honom att bosätta sig i det närmaste grannskapet av arbetsplatsen. Det vid denna tid s. k. Stora Daurerska huset i hörnet av Björngårdsbrunnsgränden (nu Bellmansgatan) och Hornsgatan, uppe på den del av Hornsgatspuckeln omedelbart väster om kyrkogården som i 1900-talets begynnelse schaktades ner, hade vid ägarinnans, änkefru Catharina Daurers död i november 1743 blivit till salu, och där flyttade Polhem redan följande år in. Det skedde för övrigt, enligt Tord Nordberg (Stockholm i tolv vandringar, 1946), samtidigt med att Bellmans föräldrar flyttade därifrån till det "Lilla Daurerska huset" längre in på tomten längs Björngårdsbrunnsgränden — i det stora huset föddes sonen Carl Michaël år 1740, som Gunnar Bolin utrett i ett par av Bellmanssällskapets samlingar Bellmansstudier (1926 och 1938). Köpet avslutades ett par år senare, uppger Bolin.

Polhems andliga krafter trotsade åldern, men den kroppsliga rörligheten nedsattes svårt av gikt. Dagligen fördes han i bärstol från sitt hem ner till slussbygget, där hans son Gabriel tjänstgjorde som närmaste man och sedermera fullbordade anläggningen. Nere i botten på slussgraven dekorerades Polhem 1748 med kommendörstecknet av Nordstjärneorden. Polhemsslussen låg ett stycke söder om den nuvarande slusskanalen. I Kongl. Modellkammaren på Tekniska museet finns en modell av hela byggnadsverket.

Graven utplånad av eld

Polhem avled natten mellan den 30 och 31 augusti 1751, nära 90 år. Han begravdes i Maria kyrka. Vid den våldsamma branden 1759 förstördes hela inredningen i kyrkan, epitafier och vapensköldar brann upp, stenmonument sprängdes i bitar, gravar rasade igen. Enligt en not till P. R. Ferlins artikel om slussverket i hans bok Stockholms stad (1858) var Polhems alla släktingar olycksdagen på en anhörigs bröllop långt borta från staden, vilket anses ha bidragit till att kistan ej blev räddad medan möjlighet ännu fanns — uppgiftens värde må lämnas därhän; när det gäller tid före Ferlins egen följer han vanligen Johan Elers' Stockholm (1800—01), som inte alltid bygger på de säkraste källor. Carl Cronstedts reparationsförslag antogs av församlingen redan i februari 1760, ett halvår efter branden, och pingstdagen 1763 förrättades återinvigningen. Det nya tornbygget dröjde emellertid ända till 1825. Fullständig ut- och invändig reparation följde 1848. Under tiden glömde man bort vad som hade försvunnit. Betecknande är att Ferlin nämner Polhems gravplats i artikeln om slussverket, där ett minnesmärke stod kvar, men förbigår den i artikeln om kyrkan, där alla spår av graven varit utplånade sedan hundra år.

Reparation och uppfriskat minne

Så kom 1878 års reparation, då minnet åter dök upp av den store mans grav som en gång retts under kyrkohällen. Minnet tycks ha blivit väckt alldeles apropå, för reparationen berörde knappast kyrkohällarna. Sedan ett kostnadsförslag av byggmästare J. M. J:son Redtz i S:t Paulsgatan 20 av kyrkorådet den 18 januari

remitterats till arkitekt Johan Fredrik Åbom (1817—1900) för yttrande, sammanträdde kyrkorådet igen den 28 mars till begrundande av arkitektens svar. Det innehöll nämligen inte bara ett tillstyrkande av Redtz 13 000 rdr. för målning av all träinredning, marmorering av predikstol och altare samt förgyllning med äkta guld av allt som förut varit förgyllt. Det rymde därutöver ett digert tillägg med ritningar och förslag till kyrkans ytterligare försköning: två målade korfönster (Joseph Lejas Pariserbazar rekommenderades som leverantör), gipsornering i valv, ornerad orgelläktare, nya bänkar — 24 000 rdr. ovanpå Redtz blygsammare nota kostade arkitekt Åboms propå. Ärendet gick till kyrkostämman med tillstyrkan av det blygsamma, avstyrkan av extravaganserna. En månad senare hölls stämma, och där talade rektorn för folkskollärarinneseminariet vid Björngårdsgatan, Fredrik Sandberg (1833—96), varmt för den åbomska renovationsplanen. Han möttes av återhållsamma eller helt avvisande röster. Men två stöttepinnar i församlingen ryckte upp vid hans sida: kyrkorådsledamöterna bankdirektör Albert Norman, verkställande direktör i Handelsbanken, och kanslisekreterare C. A. T. Ädelgren. Hela pålägget lyckades man inte slå igenom, men man pressade upp till en kompromiss på högst 26 000 rdr., som vid omröstningen segrade med 136 ja mot 102 nej. Majoriteten hade mot den grå sparsamheten framgångsrikt demonstrerat sitt sinne för kyrkorummets prydande. Två av falangens främsta, hrr Norman och Sandberg, utsågs att företräda församlingen i arbetsledningen.

Pendang och parallell

Den 27 maj inleddes arbetena i kyrkan och pågick ända fram på senhösten — först den 10 november öppnades kyrkan åter. Det var under denna period av nyinredning och upputsning som någon i den inre kretsen råkade erinra sig att Christopher Polhem begravts i kyrkan. Nästa steg i tankegången blev att tillfället nu vore lämpligt att skaffa fram den minnesvård som saknades över den store mannen och samtidigt fylla tomrummet på korväggen mitt emot den där Berchs epitafium hängde. Sedan lockades funderingarna in på pendanglinjen: ett Polhemsmonument till form och gestaltning i full överensstämmelse med den vackra berchska "tavlan".

Samhörigheten var för övrigt inte enbart pendangmotiverad. Polhem och Berch tillhörde samma tidsskede, om också den senare, född 1706, var hela 45 år yngre. Ett par år var de kolleger i Vetenskapsakademien — från 1749, då Berch invaldes, till Polhems död 1751; Polhem invaldes redan stiftelseåret 1739. Berchs vän Jean Rehn, som efter Berchs gravsättning den 27 december 1777 komponerade gravvården på södra korväggen, kunde väl tänkas tjugofem år tidigare ha anlitats även för Polhems gravvård (som sedan bränts till grus och aska), men då hade hans smak ännu inte letts över från rokoko till nyantik, och utformningen hade blivit en annan. Spekulationer härom torde emellertid sakna verklighetsgrund, eftersom Rehn ingenting nämner om något Polhemsepitafium i sina egenhändiga förteckningar över utförda arbeten, publicerade av Gustaf Upmark i Sankt Eriks årsbok 1925; Berchs epitafium är däremot upptaget bland hans verk i Maria kyrka. För dem som 1878 funderade på att hylla Polhems minne räckte det i alla

händelser med att i skrifterna finna bevis på att det verkligen var sant som det var sagt om Polhems sista vilorum, för att sedan följa den närmaste förebilden.

Församlingens nyss antydda representation i arbetsledningen bestod av två kontrollantkommittéer: en för det nya orgelverket med bankdirektör Norman i spetsen och en för övriga arbeten med rektor Sandberg "verksammast", för att citera Dagens Nyheter. Som tredje man i högsta ledningsgruppen var kyrkoherden självskriven, teologie doktorn och hovpredikanten Josef Nordlund (1846—85). Med all tillbörlig vördnad för lärdom och ställning, men i kritiska lägen orubbligt företrädande Hans Majestäts Lojala Opposition, följdes alla åtgöranden på byggnadsplatsen av de båda kyrkvärdarna: grosshandlare Åke Jäderlund och handlanden P. Wretblad. Båda tillhörde byggnadskommitterade, som hade rektor Sandberg till ordförande.

Ett värdigt minne i cement

När allt var vederbörligen klarerat om Polhems gravsättning gick man frejdigt till verket. Det gällde att vara försiktig med slantarna, i synnerhet som man var i färd med att gå utanför programmet. Man stannade för en lösning som tillfredsställde alla ekonomiska krav och som man i varje fall fann bättre än ingenting. I ett nytt och utvidgat kontrakt med byggmästare Redtz, undertecknat den 6 juni 1878, står insmuget: ". . . anbringande under vänstra korfönstret av ett monument av trä, målat och förgyllt i likhet med det till höger om altaret befintliga . . ." Där står ingenting om Berch och ingenting heller om Polhem, men platsen är den som sedan blev hans.

Till det mysteriösa i historien hör att detta trämonument nästan omedelbart tycks ha blivit omtalat som gjort av gips och i kyrkoprotokoll redan följande år regelbundet kallas gipsstomme, medan det i själva verket var gjutet av cement. Byggmästare Redtz var inte främmande för det nya material som kommit i ropet och på progressivt fackmannahåll sattes högst och främst för praktiskt taget alla ändamål, inräknat gjutning av konstföremål. Bland kassaverifikationerna i kyrkans böcker för 1878 och 1879 finns belägg på att Redtz använde cement vid reparationer. Senare avslöjas att han gjorde det även för "trämonumentet" och därmed, enligt nyväckta vittnen, lyckades bereda ett "till form, färg och glans med Kolmårdsmarmorn förvillande" likt och i det hela "värdigt minne åt Christopher Polhem".

Att Redtz själv skulle ha dolt sitt självrådiga materialval med dunkelt tal om gips är endast en obevisad gissning. Faktum är emellertid att gipshypotesen hölls för sann ända till 1882, då den verkliga sanningen om cementen på ett dramatiskt sätt bröt fram i den efterföljande Polhemskommittéaffärens slutskede. Till detta och den tidens "cementfeber" blir anledning att återkomma.

Sedan reparationsarbetena avslutats uppdrogs på kyrkorådssammanträde den 25 oktober 1878 åt bankdirektör Norman att ordna besiktning av orgelförgyllningen. Han anmodade genast ingenjör Werner Cronquist att ombesörja förrättningen, som troligen utfördes ganska snart. En notis i Dagens Nyheter den 5 november ger möjligen närmare datering. Där berättas att orgel- och övriga repara-

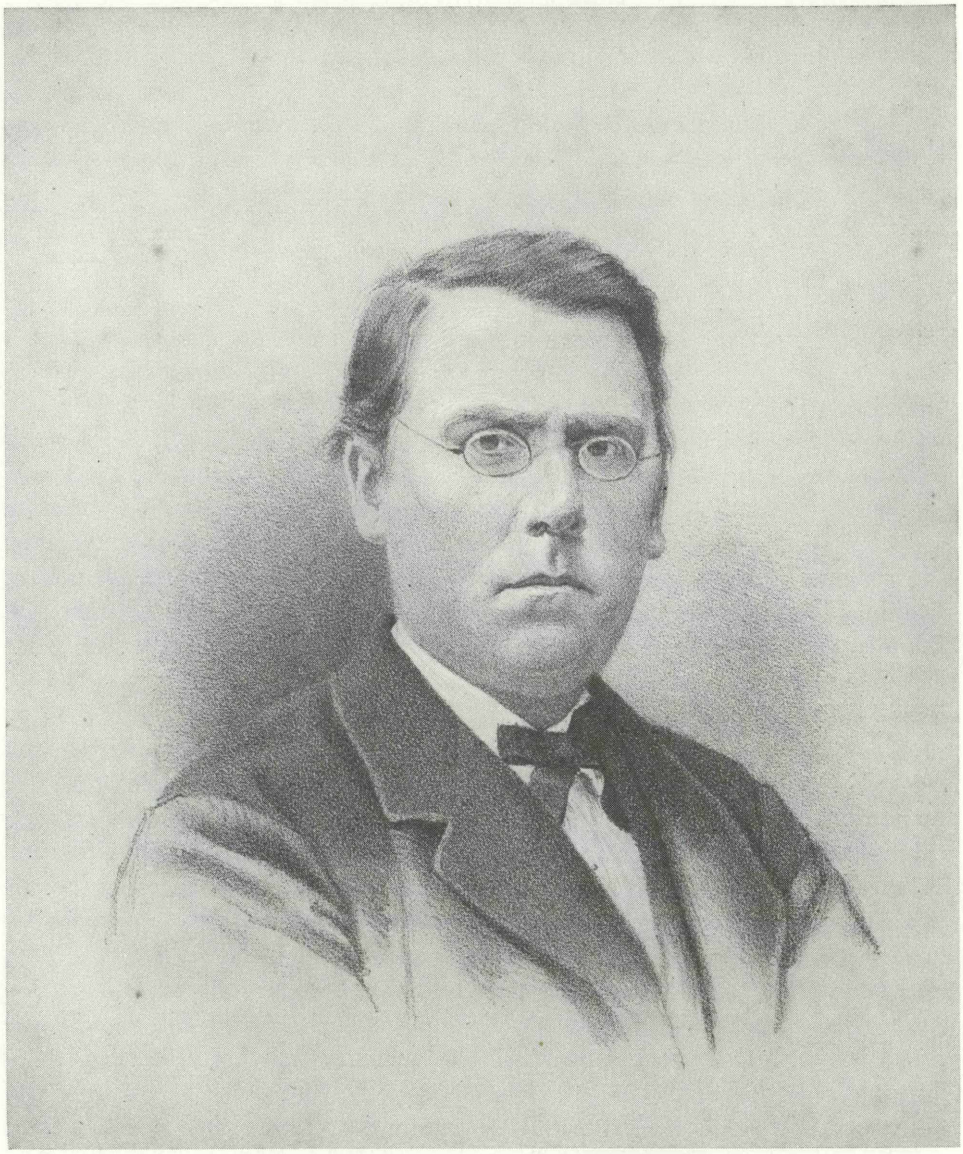
tionsarbeten nu är färdiga och att kyrkan åter skall öppnas söndagen den 10 november. Innehållet i övrigt ger sådana upplysningar som brukar lämnas vid senare tiders förhandsvisningar, då endast sista städningen återstår. Söndagens högtidlighet förlöpte lugnt och lyckligt, får man läsa dagen efter, undantagandes att några fruntimmer svimmade i den oerhörda åhörarträngseln och måste föras ur kyrkan. Byggnadskommitterade kunde notera publiksuccé.

Premiäraktör i Spelet om tavlan

Cronquist var vid det här laget en man i de första trettiåren med snabb karriär bakom sig som teknisk kemist efter avgångsexamen från Teknologiska institutet 1866. Sedan 1872, då han inrättade Kemisk-tekniska byrån i Stockholm för omfattande undersökningar av torv och eldfasta leror, hade han verkat som konsulterande ingenjör och kemist. 1877 hade han utnämnts till innehavare av den då nyinrättade handelskemisttjänsten i Stockholm. Året förut hade han valts till ledamot av Ingeniörsföreningen och just året 1878 tilldelats det första exemplaret av föreningens högsta utmärkelse, Polhemsmedaljen i guld, för en avhandling "Om de eldfasta råämnena i Skånes kolförande formationer". I Föreningen T. I. (Teknologföreningens kamratföreningsföregångare) hade han varit medlem sedan 1863 (Blandarens födelseår), styrelseledamot sedan 1868 för att på våren 1878 bli vald till ordförande.

I sista veckan av oktober — förmodligen — kom han alltså till den nyreparerade kyrkan för att titta på orgelförgyllning och gjorde samtidigt sin entré som premiäraktör i tragikomedin Polhemstavlan. Vad som hände i prologen framgår med viss säkerhet av en senare skrivelse till kyrkorådet. Där hänvisar Cronquist till "meddelanden" från dr Nordlund och bankdirektör Norman rörande återupptäckten av Polhems grav. Det nämns ingenting om var dessa meddelanden lämnats, men det sägs tydligt ifrån att det var dessa meddelanden som gav uppslaget till att 1879 års Polhemskommitté bildades. Närmast till hands ligger väl att Cronquist fick hrr Nordlunds och Normans meddelanden vid sitt inspektionsbesök i kyrkan och att den konstmässiga cementstommen fick vederbörlig plats i informationen. Cronquist lär i alla händelser inte ha kunnat undgå att uppmärksamma den och vid dess åsyn funnit ett utbyte till ädlare material innebära en estetisk vinst och en förhöjning av äretavlans värdighet. Sådana synpunkter kan ha delats av Nordlund och Norman. Men en känsla av främmande inblandning och desavuering bör å andra sidan för byggnadskommitterade ha varit förlåtlig. Gränsdragningen mellan "äkta" material och "oäkta" var för hundra år sedan inte densamma som nu. Men en underlig begreppsförvirring rörande gips och cement, som spökar i fortsättningen för att plötsligt hävas, kan i inledningsskedet rentav ha stimulerat tanken på äkta vara.

Cronquist skyndade fort — och lite obetänksamt. I Föreningen T. I:s styrelseprotokoll den 5 november 1878 (samma dag som notisen om kyrkoreparationens avslutning stod inne i Dagens Nyheter) antecknas utan uppgift om åtgärder: "Anmälde Hr Cronquist att han innehade anteckningslista för teckning av bidrag till en minnesvård över Polhem, avsedd att uppsättas i Maria kyrka här i staden."



Mannen bakom den ofullbordade Polhemstavlan, Werner Cronquist, teknisk kemist, expert på torv och leror, Ingeniörsföreningens förste Polhemsmedaljör (1876), Stockholms förste handelskemist (1877), sekreterare i 1879 års Polhemskommitté och dess talesman inför kyrkoråd och stämma. Invald i Svenska Teknologföreningens jubileumskommitté av den 18 mars 1910, erbjöd han i skrivelse till kyrkorådet den 27 juli samma år deposition "för Polhemskommittén" av "beståndsdelarna i monumentet" och antydde samtidigt att uppsättningen nu var nära förestående (depositionen bifölls av kyrkorådet den 12 nästföljande augusti). Den 22 november 1910 avled Cronquist. Bilden från slutet av 1870-talet i Tekniska Museets arkiv.

Då hade ännu ingen kontakt tagits med kyrkorådet och överhuvud ingenting meddelats offentligt om några monumentplaner — utöver vad besökarna i Maria kyrka fått se och höra om den minnesvård som där redan var på god väg att bli färdig.

Kommitté med säkra namn

Sex veckor senare, den 20 december, står att läsa i tidningen om en Polhemskommitté och vad den tänker göra — intressanta nyheter särskilt för ledamöterna av Maria församlings kyrkoråd, f. d. byggnadskommittén och andra Mariabor. Det är Stockholms Dagblad som först "försport att åtskilliga inom samhället framstående personer (dock, enligt adresskalendern, ingen Mariabo eller ens Söderbo, alla bosatta på Norr), vilkas namn är väl kända inom det teknisk-industriella området . . . enat sig om att vädja till svenska allmänheten för åstadkommande av en minnesvård över Christopher Polhem". Eventuellt överskott skulle skänkas som grundplåt till en Polhems stipendiefond vid Tekniska högskolan.

De åtskilliga framstående personerna räknas upp (här med något utförligare meritförteckning än Stockholms Dagblad ansåg behövlig för sin läsekrets och därutöver levnadstid): f. d. statsrådet i De Geers första ministär och bemärkte politikern, förstakammarledamoten Pehr von Ehrenheim (1823—1918), generaldirektören i Järnvägsstyrelsen och förstakammarledamoten Carl Oscar Troilius (1813—99), generaldirektören i Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen och förstakammarledamoten Carl Gottreich Beijer (1811—98), fartygs- och maskinkonstruktören, chefen för Motala verkstad och förstakammarledamoten Otto Carlsund (1809—84), bruksägaren, hovmarskalken och förstakammarledamoten Patric Reuterswärd (1820—1907), Vetenskapsakademiens fysiker med internationell berömmelse, Teknologiska Institutets styrelseordförande, professor Erik Edlund (1819—88), dåvarande byråchefen i Järnvägsbyggnadsstyrelsen och överstelöjtnanten i Väg- och vattenbyggnadskåren greve Rudolf Cronstedt (1826—1903), industrimannen och styrelseledamoten i Teknologiska Institutet/Tekniska Högskolan Jean Bolinder (1813—99), den äldre av de båda bröder som 1845 anlade den mekaniska verkstad på Kungsholmen som växte ut till 1873 års J. & C. G. Bolinders mekaniska verkstads ab, samt slutligen ingenjören Werner Cronquist (1846—1910).

Post- och Inrikes Tidningar återger samma dag på eftermiddagen Stockholms Dagblads "avslöjande". Och Dagens Nyheter gör nästa morgon sammalunda med ett par tillägg. Dels poängteras särskilt den tillämnade stipendiefonden: ". . . en annan åtgärd, som synes än mera ägnad att hedra och befästa minnet av den store mannen . . ." Dels heter det att "en inbjudning till subskription i det syfte vi här angivit lär snart komma att utfärdas".

Ingeniörsföreningen i tyst majoritet

I ledamotsförteckningen nämns ingen ordförande, däremot skattmästare: professor Edlund och sekreterare: ingenjör Cronquist. Den högrepresentativa samlingens medelålder (frånräknat sekreteraren) uppgick till 61¼ år. Av de nio kommittéledamöterna tillhörde sju Ingeniörsföreningen, vilken, som förut nämnts, nyligen

dokumenterat sitt Polhemsintresse; de båda "utomstående" är icke-teknikerna Ehrenheim och Reuterswärd. Nämnas må redan här att, frånsett Cronquists insatser, två kommittéledamöter vid ett tillfälle inspekterade den 1878 i kyrkan uppsatta monumentstommen, att samma herrar jämte två andra i varierande kombinationer och dito frekvens undertecknade tre skrivelser till kyrkoråd respektive församling, medan återstående fyra ledamöter aldrig lät avhöra sig på annat sätt än genom namn i kommittélista. Deras medverkan i övrigt är okänd på grund av total brist på kommittéhandlingar — med undantag för nyssnämnda skrivelser, som är bilagda kyrkoprotokoll. Ständige sekreteraren skötte mest ensam penna och tal.

Något tecken på att det lärda samfundet Ingeniörsföreningen var direkt engagerat i Polhemskommittén har inte påträffats (föreningens och kommitténs arkiv är lika magra). Det förefaller som om kommittén "bildat sig", som man skrev, alldeles av sig själv — eller genom Werner Cronquists personliga charm och fängslande talekonst.

Anonym Polhemsexpert

I 1879 års januarihäfte av Teknisk Tidskrift infördes en stor, sakkunnig och välskriven artikel om Polhem.

Teknisk Tidskrift hade detta år övertagits av Svenska Teknologföreningen (Föreningen T. I:s likaledes purfärska namnändring). Redaktör var alltjämt tidskriftens grundare 1870, civilingeniören och läraren vid Teknologiska Institutet, från 1871 överläraren i mekanik och maskinlära vid Slöjdskolan/Tekniska skolan i Stockholm Wilhelm Hoffstedt (1841—1907). Sedan några år var han svåger med Werner Cronquist, som 1873 gift sig med hans syster Elsa Mathilda.

Polhemsartikeln bär signaturen C. A. J. S., som inte är upptagen i någon signaturförteckning. Men en genomgång av S-namnen i personregistret till Bernhard Lundstedts Sveriges periodiska litteratur (1895—1902) ger fullt napp på initialerna endast för en person: Carl Albert Joakim Seberg. Och med så generöst tilltagen initialföljd att bygga på och ingen likaberättigad namne som konkurrent kan lösningen betraktas som rätt högprocentigt sannolik. Albert Seberg (1849—1908) är även i andra avseenden kvalificerad som trolig författare. Han utexaminerades från Teknologiska Institutet som mekanist 1870, hade gått där under Hoffstedts lärartid, hade från höstterminen 1877 till maj 79 uppehållit lärartjänsten i maskinlära med ritning vid Slöjdskolan och, viktigare än detta i sammanhanget, gjort sig känd som naturvetenskaplig författare av hög klass, särskilt med inriktning på tekniska ämnesområden. Under vistelser i utlandet hade han blivit Dagens Nyheters korrespondent, från hemkomsten 1877 tillfällig medarbetare, från oktober 1878 ordinarie på vad som då kallades artikelavdelningen, på modernare språk politik och kultur. Seberg drev anonymiteten till dess spets, säger Otto v. Zweigbergk i Ur Dagens Nyheters historia, del I (med den här heltäckande titeln Bakom spalterna) och förklarar sig aldrig ha sett eller hört talas om en Sebergssignatur. I Teknisk Tidskrift tycks man kunna peka på det magiska undantaget. Inom redaktionen talade man om O. U. T. (Den Outgrundlige). Där berättades också om ett besök av professor Svante Arrhenius efter

första utdelningen av Nobelprisen. Arrhenius bad att få veta vem som hade skrivit om fysik- och kemipristagarna, Röntgen och van't Hoff, och om Behring med medicinpriset. När han sammanfördes med Seberg komplimenterade han med orden: "Jag kunde ha svurit på att ingen i landet mer än jag var så insatt i detta."

I Teknisk Tidskrift dokumenterade sig Seberg på ett tidigt stadium som lärdomshistoriker inom sitt eget fack. I artikelns avslutning anknöt han elegant till återupptäckten av Polhems grift (som väl rimligen var utplånad), till kommittén som därefter "bildat sig" för att skaffa fram en minnesvård och — man känner igen de stipendiestödjande raderna i Dagens Nyheters Stockholms Dagblads-klipp den 21 december — ytterligare hedra Polhems minne genom att om möjligt grunda en "Polhems stipendiefond" för Tekniska Högskolans elever.

Cronquist förstod att trolla fram en lysande namnlista under beteckningen "Polhemskommittén", han förstod också att få sin monumentplan framburen av åtminstone en lysande skribent. Han kände honom väl. Tillsammans hade Cronquist och Seberg föregående år givit ut en historisk översikt av Brännvinstillverkningen i Sverige.

Budord till kyrkorådet

Den 15 februari fann Cronquist tiden vara inne att underrätta även kyrkorådet om sina förehavanden. På papper med ordet *Polhemskomitén* tryckt i övre vänstra hörnet (ingen adress eller annan teckenförklaring) och med sitt eget namn i ensamt majestät nedtill till höger inleder han sin kungörelse som följer:

"Nogsamt har sig Kyrkorådet bekant att vid den reparation, som Mariæ Magdalenæ tempel sistlidne sommar undergick, riktades tankarna på Kristofer Polhems derstädes förvarade qvarlefvor."

Så upplyses kyrkorådet om att frånvaron av yttre minnesmärke över "en af vårt lands störste patrioters graf ... efter meddelanden från Församlingens Kyrkoherde Hofpredikanten m. m. Dr J. Nordlund och af Bankdirektören och Riddaren A. Norman ..." givit impulsen till att det "bildade sig en Komité" med syfte att "för all framtid rotfästa" Polhems minne, en kommitté "som kallar sig Polhemskomitén". Kyrkorådet görs därefter underkunnigt om kommitténs sammansättning. Och slutligen framställs fem frågor till besvarande: gravvård på kyrkogården eller ini kyrkan? föreskrifter om plats, form, material? önskemål rörande inskriptionen? önskemål om tid för uppsättningen? kostnadsbidrag?

Man undrar om inte detta opus kommit till utan övriga kommittéledamöters kännedom. Där dekreteras. Där negligeras totalt byggnadskommitterades anordning till Polhemsminnets bevarande. Nogsamt torde också ha varit kyrkorådet bekant att vad i skrivelsen göres veterligt till kyrkorådets efterrättelse redan för inemot två månader sedan stått i tidningen — med kyrkorådet ställt åt sidan. Informaliteten i att vid första officiella kontakten med vederbörande instans låta sekreteraren skicka ett privatbrev i stället för att lämna in en hövlig framställning med åtminstone en för den uppvaktande organisationen representabel namnteckning ovanför den kontrasignerande sekreterarens torde för hundra år sedan ha väckt mottagarens uppmärksamhet.

Men inte nog med detta. Cronquists skrivelse var ställd till kyrkorådet, men han lämnade den inte till ordföranden eller pastorsexpeditionen utan till en enskild kyrkorådsledamot, bankdirektör Norman, som han kände från höstens förgyllningsbesiktning, om inte från tidigare tillfällen. I ett följebrev till Norman skriver Cronquist: "Skrivelsen angående Polhemsmonumentet hade kommit bland andra handlingar ... vidsluter den härmed." Sedan står det: "De frågor jag uppsatt vore det vänligt om kyrkorådet sålunda behagade besvara: 1) Inuti kyrkan. 2) Minnesvården bör uppföras såsom sarkofag (!) i fönsterfördjupningen närmast norr om altaret, av enahanda sten som den i fönstret söder om altaret stående sarkofagen (!) över kanslirådet Carl Reinhold Berch, formas i möjligaste överensstämmelse med Berchs gravvård, dock är ej nödigt utsätta Polhems vapen. Medaljong och förgyllda ornament i metall. 3) Inskription godkännes av Vitterhetsakademien. 4) 31 augusti Polhems dödsdag, lämplig dag för avtäckning. 5) Kyrkans ev. ställningsmateriel till förfogande. Kyrkorådet underhåller men ingen annan kostnad."

Avslag med variationer

Snabba förhållningsorder i klara verba till ledning för kyrkorådets beslut i ärendet. Tillsammans med den primära skrivelsen har detta aktstycke bilagts kyrkorådsprotokoll den 16 maj 1879. Tre månader hade det dröjt innan kyrkorådet in pleno behandlade saken. Man gjorde inga extra anstalter för Polhemskommitténs skull. Och beslutet blev ett inlindat avslag: kyrkorådet tillstyrkte att församlingen måtte medge kommittén att sätta upp sitt monument (i ursprunglig skrivning) *under förutsättning att* (i ändrad skrivning) *såvida icke* kommittén ville använda den redan uppsatta *gipsstommen.*

Första skrivningen innebär ett rent avslag, eftersom Cronquists förslag gäller ett marmormonument och ingenting annat. Andra skrivningen, som vill vara en uppmjukning, är i själva verket en misskrivning. Intressantast är emellertid materialbestämningen "gipsstomme". Vid sammanträdet satt dr Nordlund ordförande, och bland de närvarande var bankdirektör Norman samt kyrkvärdarna Jäderlund och Wretblad. Alla fyra hade på nära håll följt reparationsarbetet och uppsättningen av den polhemska monumentstommen i cement. Det finns ingen anledning att misstänka de fyra herrarna för falsk varudeklaration. Ingen av dem var tekniker, och man får utgå från att det är i god tro som de begår misstaget. Förklaringen kan helt enkelt vara att cement vid denna tid var ett så nytt och för gemene man obekant material att det av folk utanför facket inte så noga särskildes från andra besläktade bindemedel.

Kommitté i splendid isolation

I pausen mellan kyrkoråd och kyrkstämma passade Teknisk Tidskrift på att ge ett nytt handtag åt Polhemskommittén. Men det var inte så ståtligt som i januari, bara i all enkelhet ett avtryck av Polhemskommitténs subskriptionsinbjudning, som nu visar sig också ha legat till grund för Stockholms Dagblads notis den 20 december och förebådades i Dagens Nyheter dagen därpå. Tidskriftens redaktör,

Wilhelm Hoffstedt, har en anteckningslista tillgänglig på redaktionen, upplyser han, precis som svågern Werner Cronquist för sin del anmälde redan i november. Ny är en uppgift att bidrag bör vara insända senast den 1 nästkommande december (1879), varefter redovisning utlovas i allmänna tidningarna.

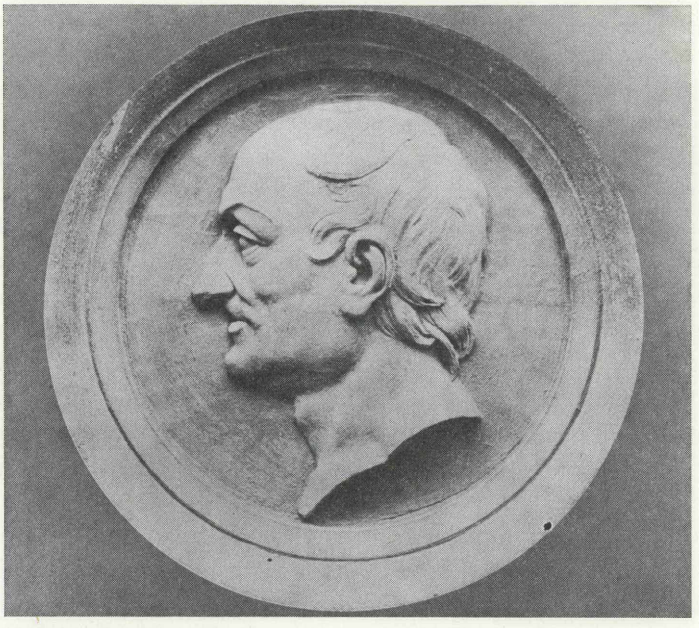
Dessa utfästelser — nu redovisning, förut vädjan till svenska allmänheten — har sitt intresse mest däri att de aldrig tycks ha infriats. Några spår av inbjudning till allmänheten har inte upptäckts i de båda tidningar som valts för provtagning, nämligen Posttidningen ("Allmänna tidningarna") och Dagens Nyheter (där Albert Seberg var pålitlig kommittévän), varken i text eller under annonsrubrikerna Kungörelser och Tillkännagivanden, ej heller bland förstasidesannonserna. Kommittén har föredragit att själv välja ombud, inte velat lämna ut Polhemshyllningen till den gemena hopen. Lika litet har någon redovisning för insamlade medel kommit till synes. Intrycket stärks att Polhemskommittén med förkärlek skötte sina angelägenheter innanför murarna och nogsamt undvek beblandelse med publiken.

Den 26 maj hölls kyrkstämma, och segern tillföll ganska lätt cementens eller tills vidare gipsens vänner. Bankdirektör Norman och en meningsfrände pekade förgäves på det ovärdiga i att hylla Polhems minne med "ett sådant surrogat" som den torftiga "gipsdekorationen". Slutligen lyckades hovrättsrådet O. A. Montelius (far till riksantikvarien) med sin juridiska konstfärdighet tråckla ihop kyrkorådets villsamma dubbelbud "under förutsättning" och "såvida icke" till en formulering som i Dagens Nyheters tillspetsning löd: "... tillåta kommittén att till gravmonument över Christopher Polhem använda — det omförmälda gipsmonumentet."

"Exp. till Polhemskommitténs sekr. Cronquist 10/6 79", har antecknats i protokollsmarginalen.

Till Kolmården och Jernkontoret

Så blev det stilla och tyst ett år kring Polhem och monumentet. Men bakom kulisserna arbetades och förbereddes ny framstöt. Kommittén hade inte tappat modet. Av vad senare skedde kan man sluta sig till att Marmorbruket på Kolmården, vid Bråviken och Krokeks kyrka, fått beställning på de gröna plattorna till monumentets stora omfattning kring inskriftsstenens röda kalksten, som säkert också var på gång. Vidare kan man utgå från att uppgörelse träffats eller förhandlingar i varje fall inletts om porträttmedaljongen. Kommittén hade för detta arbete valt kungl. statybildhuggaren, professorn vid Konstakademien Frithiof Kjellberg (1836—85). Valet föll sig ganska naturligt, särskilt för ingenjörer. Kjellberg hade efter sin professorsutnämning 1873 fått uppdraget att smycka Jernkontorets nya hus vid Kungsträdgården med fjorton porträttmedaljonger av märkesmän inom svensk järnhantering; medaljongerna skulle fästas på fasaderna mot Östra Trädgårdsgatan (nuv. Kungsträdsgårdsgatan) och Arsenalsgatan. Sedan 1875, då byggnaden i huvudsak stod färdig, satt Polhems reliefhuvud på Arsenalsgatssidan i lämpligt format för epitafiet, 55 centimeter i diameter, och lämpligt blickande åt vänster (mot församlingen i kyrkan). Det behövdes ingen-



Frithiof Kjellbergs Polhemsmedaljong i cement på Arsenalsgatsfasaden av Jernkontorets f. d. byggnad vid Kungsträdgården. Denna medaljong jämte tretton andra av märkesmän inom bergshanteringen satt på plats när huset stod färdigt 1875. Polhemskommittén av 1879 beställde, enligt uppgift, för sin tillämnade minnestavla i Maria kyrka en avgjutning i brons av Kjellbergs vänstervända reliefbild. Denna bronsmedaljong fanns inte till hands när Teknologföreningen 1911 fullföljde 1879 års monumentplan. Reproduktion med tillstånd ur Jernkontorets album "Porträttmedaljonger å Jernkontoret af Professor Frithiof Kjellberg åren 1873—1877".

ting annat än att skaffa fram en avgjutning i metall — Berchs reliefmedaljong på motsatta korsidan var av förgyllt bly. Om gjutningen nånsin gjordes är ovisst.

Fasadmedaljongerna är gjutna i cement, liksom den 57,5 meter långa frisen under taklisten med bilder ur järnframställningens historia — främsta inslaget i Kjellbergs dekoration. Thure Nyman uppger i Allhems konstnärslexikon att fram till 1878 endast fem av Kjellbergs cirka 140 arbeten blivit utförda i marmor, de övriga huvudsakligen i ovaraktigt material. Felet var givetvis inte i första rummet Kjellbergs, ursäktar Nyman. Nej, det var den grasserande cementfeberns. Sixten Rönnow anger gjutning av skulpturverk och annan byggnadsdekorering som en mycket framskjuten del i äldre tids produktion (minnesskriften AB Skånska Cementgjuteriet 1887—1947). Kulmen i epidemin nåddes med Helgo Zettervalls restaurering eller rättare ombyggnad av Uppsala domkyrka på 1880-talet. Där användes cement i stor omfattning, och inte minst för nya skulpturala tillsatser. På Tekniska museet visas en högvuxen cementängel, som stått uppåt väggarna på domkyrkan. Under den senaste renoveringen rensades den bort tillsammans med besläktade prydnader, hittades vid ett senare tillfälle nere på marken ganska illa faren efter fallet, fördes till museet i Stockholm, lappades ihop och utgör nu ett exempel på sin födelsetids förening av teknik och konst.

Cements duglighet

Cementgjutningen av Polhemsstommen i Maria kyrka var ett ringa utslag av den moderiktning som i större mått behärskade utsmyckningen av Jernkontoret och Uppsaladomen.

Ungefär samtidigt med den lilla cementmanifestationen i kyrkan tillsatte Ingeniörsföreningen en kommitté med uppgift att utarbeta förslag till grunder för bedömning av cements duglighet. I Teknisk Tidskrift presenteras på sensommaren 1879 under rubriken Meddelanden från Ingeniörsföreningen resultatet av kommitténs arbete: "Antogs regler för provning av cement, varjämte Jernkontorets provningsanstalt vid Liljeholmen (anlagd 1875 inom stationsområdet som den första svenska institutionen i sin art) skulle vidtalas att mot bestämd avgift gå allmänheten till handa vid utförandet av dylika prov samt att häröver utfärda intyg. Utav en serie vid nämnda provningsanstalt med en del cementsorter redan utförda prov . . . framgick . . . att Lomma cementfabriks tillverkning" låg i täten. Skånska Cement började sin verksamhet 1871 med en cementfabrik i Lomma.

Polhemsmedalj för cement

Samma år, 1879, utdelade Ingeniörsföreningen sin Polhemsmedalj (den andra i ordningsföljden) till ingenjör Otto Fahnehjelm för avhandlingen Om svenska kalkarters och lerors användbarhet till beredning av Portlandcement och hydraulisk kalk.

Vid utdelningen yttrade ordföranden Rudolf Cronstedt: "Jag ber att få uttala förhoppningen att allt flere och flere förtjänstfulla avhandlingar måtte inkomma till föreningen, såsom den härd där ingeniörsvetenskapens och industriens viktigaste rön och erfarenheter böra samlas, och härstädes giva ökat liv och intresse åt förökande och stärkande av det anseende och det inflytande som föreningen redan lyckats förvärva sig."

Cementproblemet stod alltså på dagordningen för Ingeniörsföreningens ledamöter, och då också för dem som tillhörde Polhemskommittén.

Polhem om cement 1694

Värt ett särskilt litet kors i taket för 1878 års Polhemscementörer i Maria kyrka är att Polhem själv under sin utländska studieresa 1694—96 särskilt i Holland ivrigt ägnade sig åt studier av cementtillverkning; sina rön framlade han i märkliga avhandlingar. Nils Cronstedt berörde detta i ett föredrag vid Stockholms allmänna teknikerförenings Polhemsfest den 18 december 1911 (utdrag i Industritidningen Norden 1911/51); Cronstedt höll före att den svenska cementtillverkningen egentligen borde datera sitt ursprung från denna tid.

Målat fönster i riskzonen

På våren 1880 höll Polhemskommittén krigsråd eller måhända bara dess generalstab. Det gällde att stjälpa motiveringen till kyrkstämmans avslagsbeslut. I kyrkorådet och sedan på stämman hade starkt framhållits att rivning av den befintliga monumentanordningen för byte till en ny måste medföra stora risker: muren och

det nya målade fönstret kunde skadas. Antagligen ömmade man mest för fönstret. Glasmålningarna hade, enligt arkitekt Åboms förslag och med tillstyrkan av överintendenten och tecknaren Fritz von Dardel, levererats från en fabriksfirma i Paris, som Lejabazarens innehavare Simon Sachs hade förbindelser med. De var signerade med konstnärs- eller fabriksnamnet H. Chabin. Dagens Nyheter beskrev konstverkens mäktiga färgverkan och den "praktfulla anblick" som nydekoreringen skänkte. Fönstren blev kvar ända till en restaurering 1927.

"Gipsstommen" utdömd

Sedan framryckningen planerats avtågade två av kommitténs ledamöter, kapten Carlsund och skattmästaren professor Edlund, tillsammans med inkallade sakförståndiga rådgivare till valplatsen för att ta motståndarens ställning i ögonsikte. Resultatet framlade herrarna vid besök hos kyrkoherden: Polhemskommittén hade icke funnit lämpligt att använda "gipsstommen" (att denna var gjuten i cement hade förbigått såväl Motala verkstad-chefen som Vetenskapsakademiens fysiker); sakkunniga personer (som inte heller kunnat skilja cement från gips) hade gått i god för att betryggande åtgärder till undvikande av skada på fönster eller andra delar av kyrkan kunde vidtagas; som slutkläm förmäldes att kommitténs monument var färdigställt.

Efter sålunda välförrättat värv författade och undertecknade de båda kommittéspetsarna i förening med verkställande sekreteraren Cronquist den 28 maj en borgensförbindelse, i vilken de en för alla och alla för en påtog sig allt ansvar för eventuella skador vid monumentets insättande — "för den händelse att Maria Magdalena församlings kyrkostämma behagar lämna Polhemskommittén tillstånd", som man nu höviskt uttrycker sig.

Och sedan man vilat ytterligare ett slag på hanen avsändes den 22 juni som midsommarhälsning en förnyad begäran: "På grund av närslutna borgensförbindelse" hemställes att "församlingen behagade tillåta kommittén att... innevarande år uppföra en gravvård av marmor" i egen regi och obundet av fjolårsbeslutets förbehåll. Framställningen är undertecknad å Polhemskommitténs vägnar av O. E. Carlsund och Werner Cronquist.

Svenska Teknologföreningens gåvobrev till Maria Magdalena församling vid överlämnande av Polhemstavlan den 19 november 1911. Det jugendbetonade aktstycket är daterat den 18 november, en månad före Polhems födelsedag 1661 — av praktiska skäl hade jubileumsfirandet tidigarelagts. Foto Tekniska Museet efter församlingens original.

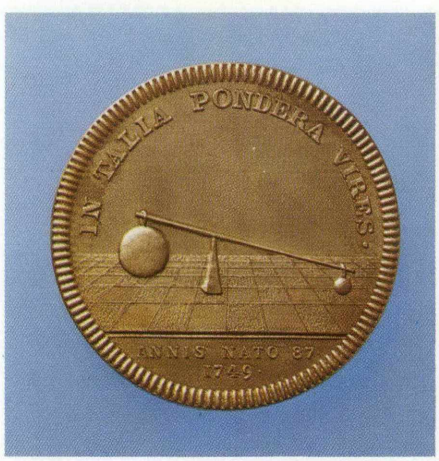
Svenska Teknologföreningen:

I Maria Magdalena Församlings ägo och vård öfverlämnar Svenska Teknologföreningens Jubileumskommitté genom detta gåfvobref den minnestafla med Christopher Polhems namn och bild, som på bekostnad af Föreningens Polhemsfond och med tillstånd af Församlingens Kyrkoråd blifvit i Mådens år 1911 uppsatt vid altaret i Maria Kyrka i Stockholm till ihugkomst af 250-årsminnet af Christopher Polhems födelse.

Stockholm den 18 November 1911.

För Svenska Teknologföreningens Jubileumskommitté:





Polhemsmedaljen instiftades 1876 av Ingeniörsföreningen i Stockholm och slogs med Vetenskapsakademiens stansar till Daniel Fehrmans medalj från 1749. Den utdelades i guld som belöning för värdefull teknisk avhandling. Förste mottagare (1878) var civilingeniör Werner Cronquist, som året därpå blev Polhemskommitténs sekreterare. För medaljens finansiering skänkte Ingeniörsföreningens ordförande, greve Rudolf Cronstedt, grundplåten till den Polhemsfond som tillsammans med medaljutdelningen övertogs av Svenska Teknologföreningen när den vetenskapligt inriktade Ingeniörsföreningen 1891 gick upp i yrkes- och kårorganisationen STF. Foto STF.

Fritt fram

Nu vann saken annat gehör än förra gången. Söndagarna den 11 och 18 juli upplästes i kyrkan kungörelse om kyrkstämma den 19 med endast e t t ärende på föredragningslistan. Enhälligt beslut fattades att med ändring av föregående beslut bifalla kommitténs förslag. Kaptenen vid flottans mekaniska corps Johan Adolf Berg (1827—84), ägare av den stora egendomen Heleneborg vid Pålsundet, åtog sig att övervaka arbetet. Segern var vunnen.

I Nya Dagligt Allehanda den 20 juli 1880, som Posttidningen den här gången tar sitt vetande från, meddelas att monumentet sätts på plats så snart Vitterhetsakademien godkänt inskriptionen, troligen redan under augusti. Vidare uppges att professor Kjellbergs bronsmedaljong är av samma mått som Berch-reliefens, att stenen brutits ur samma brott som lämnat material till visavin. Mer än tillräckliga medel har, enligt en kommittéledamot (Cronquist kanske), samlats in, och överskottet ska fortfarande gå till en stipendiefond. (I Pontus Henriques utförliga redogörelser för Tekniska Högskolans stipendiefonder finns ingen som passar in i bilden — Skildringar ur KTH:s historia.) Ingenting sägs om Polhems vapensköld. Den fanns emellertid till reds i trogen kopia på koppar efter originalet på stora riddarhussalens vägg. I samband med Teknologföreningens fullbordande av monumentet 1911 överlämnade f d riddarhussekreteraren John Stuart kopian, som han haft i förvar hela mellantiden. Stuart hade varit notarie i statsutskottet och hos riksdagens revisorer, och via sin juristkollega Melcher Rystedt, tjänsteman i statskontoret, var han bekant med Melchers kusin ingenjör Gottfrid Rystedt (1843—1921), en nära vän till Cronquist och mångårig styrelsekamrat i Teknologföreningen. På den vägen säkrades antagligen skölden och kom slutligen på plats; personliga relationer tog man vara på och behöll dem i minnet.

Men vapenskölden blev inte det enda som 1882 fick stå över. Hela monumentet frös inne genom att segraren försummade att inom stipulerad tid föra sin seger i hamn.

Cementen kryper fram i protokollet

Den 16 december 1881 interpellerade kyrkvärden Jäderlund om vilken åtgärd kyrkorådet ansåg passande med anledning av att Polhemskommittén ännu ett år efter den erbjudna och fastställda sista dagen, 1880 års utgång, ingenting åtgjort. Frågan bordlades. Efter den villkorslösa helomvändningen i juli 1880 och det försonliga förhållande som då stiftades mellan församling och kommitté kändes den uppkomna situationen så besvärande att kyrkorådet måste fundera ända till den 16 maj 1882, i fem månader, innan frågan ånyo togs upp. Man föreslog att den befintliga anordningen i koret på församlingens bekostnad skulle förses med lämplig inskription.

Beslutet väcker ingen förvåning. Värd att lägga märke till är däremot en tidigare antydd korrigering i protokollet. Först läser man i inledningen det sedvanliga "i utbyte mot den förut befintliga gipsstommen" — i oförändrad terminologi. Några rader längre ner, i anknytning till beslutet, har *gipsstomme* strukits över och ersatts med *monument av cement*. Någon sakförståndig tycks ha spritt upp-

Protokoll, hållet hos Maria
Magdalena Församlings Kyrkoråd
den 16 Maj 1882

Närvarande: Ordföranden Kr. Fr. Nordlund
Herr Grosth. Jederlund, Bankdirektor Norman
Handlanderna Wrethlind, Franzén och Svensson
samt undertecknad Byggm. Redk

§ 6

1. D. Sedan församlingen vid Kyrkostämma den 19 Juli 1880 beslutit att ett monument öfver framlidne Kommerserådet m. m. Kristofer Polhem, till form och material lika beskaffadt med det grafmonument öfver Konsul Rådet Carl Reinhold Berch, hvilket finnes uppsatt i fönster fördjupningen närmast altaret på södra sidan, finge under år 1880, i enlighet med den för detsamma befintliga gipsstommen, af Polhemskomiten uppsättas och anordnas i fönsterfördjupningen närmast altaret på norra sidan; men berörde Komité ännu ingenting åtgjort i berörde hänseende och församlingens beslut icke kan anses gällande utöfver den för monumentets uppsättande beramade tiden, beslöt Kyrko Rådet hemställa till församlingen:

att den i Kyrkan vid norra sidan af altaret redan anbragta monument af cement gipsstomme måtte få användas till monument öfver Kristofer Polhem, och på församlingens bekostnad förses med lämplig inskription

Utsnitt ur protokoll från sammanträde med Maria Magdalena församlings kyrkoråd den 16 maj 1882. I § 6 nämns på åttonde raden "gipsstomme". I slutklämmen, andra raden, har "gipsstomme" överstrukits och ovanför inskrivits "monument av cement". Fyra år efter kontraktskrivning om "monument af trä måladt och förgyldt i likhet med det till höger om altaret befintliga" avslöjas här att i stället för gips, som man gissat på, sista skriket inom byggnadsmaterialbranschen helt oförmodat praktiserats i kyrkans kor. Foto med tillstånd ur protokollsbok 1882, Beijersons Kopia AB.

lysning om "gipsstommens" egentliga halt och kärna, om det nymodiga materialet cement — just i lagom tid före protokollsjusteringen. Byggmästar Redtz tillhörde numera kyrkorådet.

Fördröjd slutakt

På kyrkstämma den 30 maj yrkade de i Den Lojala Oppositionen ledande hrr kyrkvärdar bifall till kyrkorådets hemställan. Men stämman lyssnade dock till bankdirektör Normans och kyrkorådskollegan kanslirådet Carl Adam Schaléns mening att Polhemskommittén i hövlighetens namn måtte beredas tillfälle att yttra sig. Uppskov.

Den 18 augusti spelades slutakten upp med Werner Cronquist som medagerande. Kapten Berg öppnade med förslag att kommittén skulle tillåtas mura in sitt monument, "som till varaktighet och prydlighet fullt motsvarade det berchska" — uttryckssättet ger intryck av nära bekantskap. Senare modifierade han sig: "Om församlingen icke ville använda kommitténs monument i dess helhet, så kunde åtminstone, med kommitténs samtycke, de marmorplattor som bär namn, vapen och medaljong apteras på den nuvarande cementstommen." Berg tycks bestyrka att monumentet är färdigt, och han får medhåll i sitt yrkande av överingenjör Carl Lindvall (1829—1918) vid Bergsunds mekaniska verkstad — Lindvall var ledamot av Ingeniörsföreningen från startåret 1865.

Två cementapostlar

Kyrkvärden Wretblad yrkade tvärtom och gjorde stämman uppmärksam på att byggnadskommitterade redan sommaren 1878 velat hedra Polhems minne genom sin monumentanordning, medan Polhemskommittén gav sig till känna först i februari året därpå. Han sekunderades omedelbart av medbrodern i ämbetet, hr Jäderlund, som avlossade en bredsida: kyrkvärdarna hade anmodat professorn i byggnadskonst vid Konstakademien Albert Törnqvist (1819—98) och arkitekt Åbom, engagerad i renoveringen 1878, att besiktiga byggnadskommitterades cementstomme. Det är ur dessa båda herrars utlåtande som de förut anförda smakproven om "värdigt minne" och "form, färg och glans" är hämtade. Där betygas också att cementarbetet är gjort "med särdeles omsorg . . . så väl och varaktigt att det enligt vår åsikt bör oförändrat bibehållas och ej underkastas något slags rubbning, som lätt kan orsaka skada och obehag för angränsande delar av kyrkan och koret med dess förgyllningar och fönster". Törnqvist och Åbom framträder här som två oförbehållsamt entusiastiska facksympatisörer i 60-åren till den drygt tio år yngre Helgo Zettervall, två helfrälsta cementapostlar. Samtidigt ger hrr professorer blankt underbetyg åt Polhemskommitténs experter av 1880, som ännu gick i gipsdrömmar.

Sedan hovrättsrådet Montelius följt upp i cementspåret, rekommenderat överlåtelse av vapenplåt och medaljong men i utsmyckningsmomentet särskilt ömmat för "den nu befintliga guirlanden" (ett hittills förbisett smycke på cementskapelsen), medgav stämman att ingenjör Cronquist i egenskap av Polhemskommitténs sekreterare måtte få överlämna en skrivelse från kommittén. Den var underteck-

nad av skattmästaren professor Edlund jämte järnvägsgeneralen Troilius och dennes blivande efterträdare, greve Cronstedt, vilka nu i nödens stund förmåtts att rycka till undsättning. Hänvisande till ingenjör Cronquists skrivelse av den 2 augusti (ej påträffad bland protokollsbilagorna) önskar undertecknarna, "vilka jämte herr Cronquist är medlemmar i den kommitté — Polhemskommittén — som bland annat har till uppgift att upprätta en minnesvård" över Polhem, stöda Cronquist i hans anhållan att "under denna eftersommar" få ordna saken. (Kommitterade ansåg påkallat att efter tidens flykt presentera sig på nytt, bekräfta sin gemenskap i ärendet med hr Cronquist och erinra om Polhemskommitténs syfte; bestämningen "bland annat" häntyder måhända på den presumtiva stipendiefonden.)

Cementen den ojämförliga

Tänkvärt är ett därefter i protokollet upptaget uttalande av Cronquist: "Om det från början varit bekant för kommittén att det redan i kyrkan uppsatta monumentet varit gjutet i cement, och icke såsom uppgavs en gipsstomme, skulle någon skiljaktighet i åsikt om denna sak icke ha förefunnits mellan kommittén och församlingen."

Detta tycks innebära: för det första att tekniske kemisten inte själv förmått skilja gips från cement; för det andra att han kunde ha godkänt cementstomme som underlag för marmorn men inte gipsstomme (en tekniskt rimlig distinktion); för otroligt är väl ändå med hänsyn till det ständiga kravet på marmor att han vid en tidigare cementsignal helt överväldigad skulle ha strukit flagg och låtit cementen slå marmorn ur brädet.

Beslutet blev det väntade, att cementmonumentet genom kyrkvärdarnas försorg skulle fullbordas. Stämmans erbjudande att för framtida bruk ta emot en formlig gåva av marmormonumentets olika delar föranledde ingen åtgärd från den s k Polhemskommitténs sida, för att använda Dagens Nyheters nu införda etikett. Förbindelsen bröts.

I ett brev 1889 till pastorsämbetet från sedermera registratorn hos stadsfullmäktige Vilhelm Gyllensvärd berörs "Polhems epitafium" och den "framstående plats" som det intar i kyrkan.

Marmordeposition 1910 i kyrkan

Nära trettio år efter ridåfallet 82 fick Spelet om Polhemstavlan i tysthet en epilog. I slutet av juli 1910 mottog ordföranden i Maria Magdalena församlings kyrkoråd, kyrkoherde Karl Eklund, ett brev från Stocksund, undertecknat Werner Cronquist, Polhemskommitténs sekreterare (han hade inte släppt titeln). Efter erinran om skriftväxling under åren 1879—80 (sorgeåret 1882 förtigs) anges i brevet att monumentet färdigställdes "för att ... vid lämpligt tillfälle vara till hands att anbringas på avsedd plats". Sedan: "Med mitt avflyttande från huvudstaden finns ingen av Polhemskommitténs ledamöter därstädes bosatt (förre statsrådet Ehrenheim bodde vid Grevgatan, flyttade sedan ett par gånger och avled först 1918 i ett hus vid Karlavägen; övriga ledamöter hade avlidit mellan 1884

och 1907), varför jag vördsamt anhåller att tills vidare *för Polhemskommittén* få deponera de i lådor inneslutna omförmälda delarna av monumentet i något av kyrkans magasin. *Det torde väl ej dröja synnerligen länge, innan monumentet vederbörligen placeras.*" Kyrkorådet biföll framställningen den 12 augusti.

Cronquist hade när denna anhållan gjordes i fyra månader tillhört Svenska Teknologföreningens jubileumskommitté, konstituerad den 18 mars 1910, och dess samtidigt utsedda första arbetsutskott, som skulle redigera en festskrift. I samma utskott satt hans gamle vän Gottfrid Rystedt. Den här ovan kursiverade förhandsupplysningen tyder på att han inte underlåtit att göra sig underrättad om läget inom arbetsutskott nr 2, som skötte insamling till Polhemsfonden och stod för Polhemshyllningen; ordförande i detta utskott var vattenfallsdirektören och översten Vilhelm Hansen och ledamot, som tidigare nämnts, Nils Cronstedt. Cronquists bestämning i brevet "för Polhemskommittén" blev det sista hävdandet av kommitténs äganderätt till monumentet — kanske gömde den också en förhoppning hos brevskrivaren att få se kommitténs syftemål uppnått. Fyra månader därefter var han död.

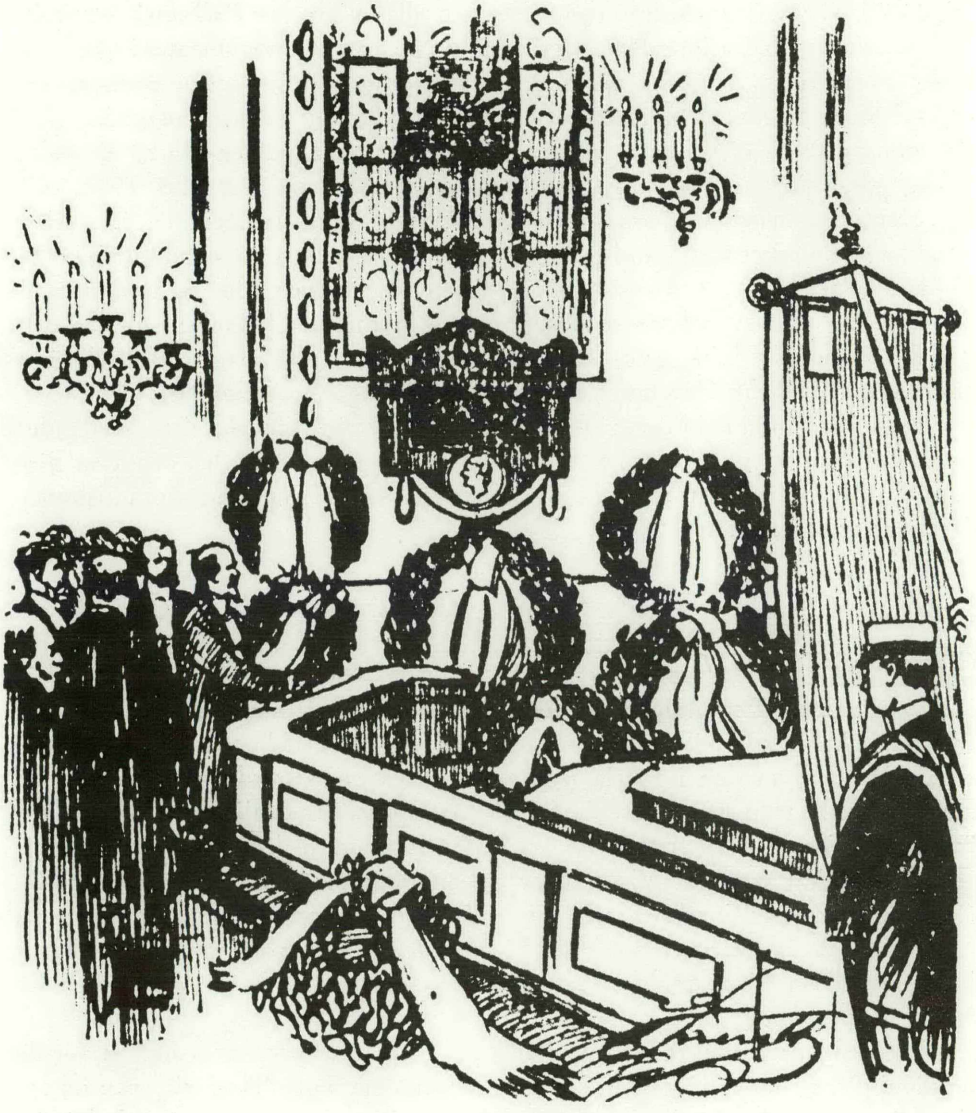
Gipsen lever högt 1911

I Teknisk Tidskrifts nummer för den 1 juli 1911, sju månader efter Cronquists död, uppenbaras att jubileumskommittén på andra arbetsutskottets förslag "beslutit att låta utbyta den i Maria kyrka befintliga *minnestavlan av trä* mot ett monument i huggen sten med epitafium (!) och porträttmedaljong . . . varigenom även fullföljes en plan som 1879 års Polhemskommitté hyst, men ej lyckades föra till önskat resultat. Vissa delar av en marmortavla . . . finns i behåll". (I Cronquists depositionsbrev står "beståndsdelarna" utan inskränkning.)

I skrivelse från överste Hansen till kyrkorådet meddelas att uppmärksamheten blivit fäst på en minnestavla av *trä på en gipsstomme*. En annan gång heter det *målad gipsstomme*.

I kyrkorådsprotokoll den 19 april 1911 står att ordföranden redogjort för de omständigheter under vilka den nuvarande minnestavlan tillkommit, men ingenting närmare. Sedan kyrkorådets ledamöter tagit tavlan i skärskådande beslöts bifall till framställningen. Och när allt är över noteras i kyrkorådsprotokoll den 28 november att *epitafiet av gips* blivit utbytt mot *ett nytt av marmor*.

Beträffande överste Hansens "uppmärksamhet" förklarade han själv i sitt högtidstal vid Teknologföreningens Polhemsfest den 18 november, liksom vid avtäckningen i kyrkan följande dag, att den väcktes av överingenjör Lindvall på Bergsund, han som på kyrkstämman 1882 tillsammans med kapten Berg gjorde ett heroiskt försök att rädda marmormonumentet. Av professor Cronquist, uppdagade överste Hansen vidare, fick man veta att "en del av marmorplattorna fanns i förvar hos ingenjör Rystedt" (alldeles oavsett att hela uppsättningen 1910 mottagits av kyrkorådet för magasinering i ett av gravkoren på kyrkogården) och kunde användas efter benäget tillstånd (av f. d. statsrådet Ehrenheim, får man tänka sig, Polhemskommitténs ende överlevande). Och så föll täckelset.



Kransnedläggning efter avtäckningen den 19 november 1911 av Polhemstavlan i Maria kyrkas kor. Till höger teknologer med fanborg. Det ornerade fönstret "i brillanta färger" hade genom förmedling av Joseph Lejas Pariserbazar i Stockholm levererats från en fransk fabrik vid kyrkans reparation 1878. Tillsammans med en motsvarighet på andra sidan införlivades det efter en av professor Israël Wahlman ledd restaurering 1927 med kyrkans museisamlingar. Teckning av Hjalmar Eneroth i Svenska Dagbladet den 20 november 1911. Jämför vidstående bild.



Maria Magdalena kyrkas kor med de båda till form och material samstämmande minnestavlorna över Christopher Polhem (t. v.) och Reinhold Berch. Det berchska monumentet utfördes på arvingarnas beställning av Jean Rehn efter gravsättningen den 27 december 1777. Polhems grav från den 6 september 1751 hade utplånats vid kyrkans brand 1759. Först efter nära 120 år, vid en reparation 1878, erinrade man sig Polhems gravställe och uppsatte till hans minne och efter mönster av Rehns Berch-tavla en målad cementstomme, som beställts i trä och antogs vara av gips. Året därpå bildades en Polhemskommitté, som ville göra ett utbyte till det värdigare materialet marmor. Den planen fördes 1911 i hamn av Teknologföreningen. Rörande fönstermålningarna se text till vidstående bild. Foto Arvid Florin 1926 för Sveriges Kyrkor.

Cementen en tappad poäng

I Teknologföreningens arkiv, som nyligen deponerats på Riksarkivet, ligger längst bort i slutet av 1911 års volym med protokollsbilagor en samling urplockade handlingar i original eller kopia. En blyertsanteckning på sista registersidan hänvisar dit med beteckningen "Överste Hansens samling rörande jubileet". Där får hans historieskrivning sin förklaring. Polhemskommittén belyses nämligen med material endast från 1879; Hansen har aldrig nått fram till cementåldern och kommitténs definitiva sammanbrott. Sådana dokument som Cronquists skrivelser till Norman 1879 — som ändå är bilaga till ett av urvalssamlingens huvudnummer — och till kyrkorådet 1910 saknas; det senare har likvisst fått en särskild påminnelselapp i protokollsboken. Hrr Lindvalls och Rystedts omvittnade insatser förefaller överflödiga, då Cronquist lika väl själv kunde ha relaterat hela sakens sammanhang, inklusive depositionen i kyrkan. Och slutligen: om inte förr, så skulle väl 1911 års återfall i gipsförvirringen ha lagts till rätta när Bröderna Gustafssons rivning av den utdömda tavlan satte in och man rimligen måste ha märkt att det var cement man högg i och inte gips.

Arv från Polhemskommittén

Huvudparten av monumentet, de gröna marmorplattorna från Kolmården, den röda namnskivan av kalksten och så vapenskölden, var arv från 1879 års Polhemskommitté. Porträttmedaljongen var ny, modellerad av medaljgravören Adolf Lindberg (1839—1916) och gjuten i brons. Teknologföreningens beställning tyder på att någon Kjellbergs-medaljong inte varit tillgänglig. Båda konstnärerna torde närmast ha haft Fehrmans medalj över Polhem till förebild. Medaljgravören Daniel Fehrman (1710—80) utförde två medaljer med Polhems bild, en slagen 1749 medan Polhem ledde slussbygget och en senare, Vetenskapsakademiens minnespenning 1753, båda högervända. Stansarna till den förra har på Ingeniörsföreningens begäran vid Polhemsprisets instiftande 1876 fått användas för prismedaljen i guld. I Jean Rehns förteckningar över egna arbeten får man ytterligare vetskap: "... ifrån år 1746, och till den tiden då medailleurn Jungberger (Gustaf Ljungberger) Emottog de Kongl[a] Mynte (1773), har iag gifwit Ritningar till alla de skådde päni/n/gar, som blifwit graverade utaff medailleuren Ferman."

Rehns ljudenliga stavning visar också att Berch hette Berck.

Både Kjellbergs reliefporträtt på Jernkontorsfasaden och Lindbergs på epitafiet ser åt vänster — det ena för att från sin plats långt ut åt höger inte titta bort från huset där modellen hade hemortsrätt, det andra för att från sin norrvägg i koret rikta blicken mot församlingen. Den fehrmanska förlagan har alltså spegelvänts. Om Lindberg även tagit intryck från den nära jämnårige Kjellbergs tidigare verk må vara osagt.

Det finns också en tredje Polhemsmedalj, Svenska akademiens minnespenning, graverad av konstnären Carl Enhörning (1745—1821) och slagen 1806.

Polhemstavlan pekar vidare

Den utmätta tiden för denna undersökning har varit för knapp för att tillåta spaning efter sådant material som privatbrev och dagböcker. Att ägna Polhems-

kommittén mera tid och krafter kanske kan anses mindre angeläget. Däremot kunde, som redan antytts, den i Polhemssammanhanget skymtande Ingeniörsföreningen vara värd ett närmare studium. Cementkommittén av 1879 är bara ett enstaka exempel på föreningens initiativ. I Teknologföreningens arkiv finns från Ingeniörsföreningen bevarat endast en kassabok med redovisning för 1890 års namngivna valda ledamöters årsavgifter och så en svit volymer av Förhandlingar, föreningens strängt vetenskapliga tidskrift. Inga protokoll, frånsett utdrag i samband med nedläggningen, ingen korrespondens etc. Närmast "misstänkta" för egen arkivering är naturligtvis ordföranden Rudolf Cronstedt och sekreteraren professor Carl A. Ångström.

I högtidstalet vid Teknologföreningens 50-årsjubileum 1911 yttrade ordföranden direktör Robert Dahlander: "Ej långt efter fackavdelningarnas bildande vann föreningen den framgången att två andra tekniska sammanslutningar i Stockholm, Byggnadssamfundet och Ingeniörsföreningen, beslöt sig för att upplösas och ingå i Svenska Teknologföreningen."

Robert Dahlanders far, professorn i elektroteknik vid Tekniska högskolan Gustaf Dahlander (1834—1903), hade på 1870-talet i sedvanlig akademisk ordning valts till ledamot av Ingeniörsföreningen. Om han levat och hört om "framgången", hade han törhända kommit att tänka på förlust.

Den framgång som Teknologföreningens ordförande pekade på innebar att Ingeniörsföreningens strikt vetenskapliga program underordnades Teknologföreningens program, där praktiska yrkes- och kårintressen varit dominerande och på fullt legitima grunder skulle så förbli. I realiteten medförde 1891 års sammanslagning av de båda föreningarna att den vetenskapliga sektorns utveckling fördröjdes i nära trettio år, eller till 1919, då Ingeniörsvetenskapsakademien grundades på initiativ av elektroteknikern och kommerserådet Axel Enström (1875—1948), till 1941 akademiens verkställande direktör med professors titel, dess preses från 1938.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riddarhuset, Genealogiska avdelningen (Polhem).
Riksarkivet, Svenska Teknologföreningens arkiv, inkl. rest av Ingeniörsföreningens arkiv, protokoll m. m. 1876—91, 1910—11.
Stockholms stadsarkiv, resp. *Maria Magdalena församlings arkiv,* Död- o. begravn.-bok /- - -/ 1751 /- - -/, Byggnadskom:s handl. 1878, protokoll, räkenskaper 1878—83, 1910—11.
Sveriges Pressarkiv, Dagens Nyheters arkiv, Kassabok 1879 (A. Seberg).
Tekniska Museets arkiv o. bibliotek, Carl Sahlins saml., (tidskrifter, ref.-litt., bildsamling).

Tidningar och tidskrifter

Dagens Nyheter 1878—82.
Industritidningen Norden 1879—82, 1911.
Ingeniörs-föreningens förhandlingar 1865—91.
Post- och Inrikes Tidningar 1878—82.
Teknisk Tidskrift 1879—82, 1890—91, 1910—12.

Bearbetningar

Adresskalender för Stockholms stad.
Björkbom, Carl, Teknisk Tidskrift 1870—1945 (spec.-nr av Teknisk Tidskrift 1945 29/9).
Blom, Holger, Slussområdets bebyggelse i äldre tider. S:t Eriks årsbok 1933.
Bolin, Gunnar, Bellmans födelsehus. Bellmansstudier 2. saml., 1926.
— Tre Bellmanshus. Bellmansstudier 7. saml., 1938.
Bring, Samuel E., Bidrag till Christopher Polhems levnadsteckning. I Christopher Polhem. Minnesskrift utg. av Sv. Teknologföreningen, 1911.
Dahlgren, E. W., Stockholm, 1897 (Polhem, Slussen).
Elgenstierna, Gustaf, Svenska adelns ättartavlor, 1925—36.
Ferlin, P. R., Stockholms stad, 1858 (Maria Magdalena förs., Slussverket).
Forsstrand, Carl, Linné i Stockholm, 1915 (Polhem).
Henriques, Pontus, Skildringar ur KTH:s historia, 1917—27.
Hofberg, H., Svenskt biografiskt handlexikon, 1873—76; ny uppl. 1900—06.
Kock, Karin, Skånska Cement AB 1871—1931, 1932.
Lindroth, Sten, Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739—1818, I:1, 1966.
Lundstedt, Bernhard, Sveriges periodiska litteratur, 1895—1902.
Millqvist, Viktor, Publicistklubbens matrikel vid 20:de århundradets början, 1901.
Nordberg, Tord O:son, Stockholm i tolv vandringar, 1946 (Polhem).
Nordisk Familjebok, 1. o. 2. uppl.
Rehn, Jean E., Förteckningar över utförda arbeten. Meddelade av Gustaf Upmark. S:t Eriks årsbok 1925.
Rosman, Holger, Christopher Polhem, 1911.
Rönnow, Sixten, Den svenska järnhanteringens historia. Till Fr. Kjellbergs relieffris på Jernkontorets byggnad i Stockholm. Ord o. Bild 1926.
— AB Skånska Cementgjuteriet 1887—1947.
Schück, Henrik, Ett porträtt från frihetstiden. (Carl Reinhold Berch), 1923.
Selling, Gösta, Neuhaus Panorama över Stockholm på 1870-talet, 1954.
Svea för 1878, Folk-kalendern, 1877 (Jernkontorets hus).
Svensk Uppslagsbok, 2. uppl.
Svenska Män och Kvinnor.
Svenska Släktkalendern.
Svenska Teknologföreningen 1861—1911 (text G. Holmberger), 1911.
Svenska Teknologföreningen 1861—1936. Biografier, 1937.
Svenska Teknologföreningens medlemmar, Porträttmatrikel över, 1911.
Svenskt konstnärslexikon, Allhems förl., 1952—67.
Svenskt Porträttgalleri: XVII Ingeniörer, XX Arkitekter, Bildhuggare . . ., XXII Idkare av handel, industri . . ., XXIII Sällskapet Idun, XXV 1, 2 Riksdagens kamrar, 1901—06.
Sveriges kyrkor, Stockholms kyrkor Band VII h. 1, S:ta Maria Magdalena kyrka, 1934.
Thomée, Gustaf, Stockholmska promenader, 1863.
Vem var det? (1944), Vem är det?
Zweigbergk, Otto von, Mina journalistiska provår. I Bakom spalterna, Ur Dagens Nyheters historia I (utg. Ivar Ljungquist), 1952.